

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ (до 100-річного ювілею)

Заснування власної академії наук – одне з найбільших культурних та історичних досягнень українців у першій третині ХХ ст. і логічне завершення тривалої боротьби за право посісти гідне місце в європейському науковому співтоваристві.

Восени цього року минає 100 років від дня заснування Української академії наук. Саме так звучала її перша назва, яка не раз зазнавала змін. Упродовж 1921–1936 рр. – це була Всеукраїнська академія наук, 1936 р. – Академія наук УСРР, 1937–1991 рр. – Академія наук УРСР, 1991–1993 рр. – Академія наук України, 1994 р. – Національна академія наук (НАН) України.

Думка про створення Української академії як центру, здатного забезпечити політичне, соціально-економічне та духовне відродження України, уперше виникла серед членів Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Мрію про академію підтримало Українське наукове товариство в Києві. 8 липня 1917 р. на засіданні ради УНТ було сформовано комісію, що почала опрацьовувати плани перетворення Товариства в Українську Академію. Проте лише через рік, за правління гетьмана Павла Скоропадського, мрія почала збуватися. Розпочало цю справу в червні 1918 р. Міністерство народної освіти і мистецтва Гетьманського уряду в Україні. Міністр – відомий історик – Микола Василенко запропонував видатному вченому Володимирі Вернадському очолити підготовку засад організації Академії. Він створив Комісію, яка у вересні подала в Міністерство законопроект про створення Української академії наук.

14 листопада 1918 р. гетьман Павло Скоропадський затвердив закон Ради Міністрів Української Держави про заснування Української академії наук та її перший склад – 12 дійсних членів.

27 листопада 1918 р. під головуванням О. Левицького відбулося перше спільне зібрання Української академії наук, на якому президентом Академії обрали вченого зі світовим іменем, геолога, геохіміка Володимира Івановича Вернадського, а секретарем – Агатангела Юхимовича Кримського, затвердили статут та штати УАН. Відповідно до статуту УАН визначалася «найвищою науковою державною установою на Україні, що перебуває в безпосередньому віданню верховної власті». У її складі було три відділи: історико-філологічний (I), фізико-математичний (II) та соціальних наук (III), а також 15 інститутів, 14 постійних комісій, 6 музеїв, 2 кабінети, 2 лабораторії, Ботанічний та Акліматизаційний сади, Астрономічна обсерваторія, Біологічна станція, бібліотека, друкарня та архів.

Зовсім скоро дата заснування Академії була сфальсифікована: офіційна радянська історіографія «пересунула» її на 12 лютого 1919 р., пов'язуючи таким чином створення Академії з перемогою на Україні радянської влади. Перші роки існування Академії були надзвичайно складними: була спроба ліквідації на тій підставі, що вона створена гетьманським урядом; витримала вона й кілька змін влади (більшовики, російська Добровольча армія, знову більшовики). Але Академія вистояла!

З кінця 20-х років для Академії почалися важкі часи – утиски, переслідування, знищення науки і наукового книговидання. Керівництво Академії

поспішило відмежуватися від «буржуазно-націоналістичних» ухилів та їх представників (одним з наслідків став тотальний перехід на російську мову), оголосивши основним завданням боротьбу проти українського націоналізму. Академія мала стати потужним зряддям соціалістичного будівництва, безвідмовним виконавцем постанов партії.

З початком воєнних дій на території України (1941) Академія наук перенесла свою роботу в тил. Найактивніше в цей час працювали інститути та підрозділи, чиї досягнення мали прямий вихід у військову промисловість, сприяли обороноздатності країни.

У повоєнні роки особливо швидкими темпами відкривалися нові інститути техніко-технологічного спрямування, натомість утисків зазнавала сфера суспільно-гуманітарних наук.

У 1963–1965 рр. сталися принципові зміни в організаційній структурі АН УРСР: значну кількість її інститутів переважно прикладного характеру діяльності було передано міністерствам, галузевим комітетам. За 100 років існування Академію очолювало 8 президентів: В. Вернадський (1918–1921), М. Василенко (1921–1922), О. Левицький (1922), В. Лепський (1922–1928), Д. Заболотний (1928–1929), О. Богомолець (1930–1946) та О. Палладій (1946–1962). З 1962 р. президентом Академії є Борис Євгенович Патон (очолює НАН України донині).

Правильно обрана керівництвом АН УРСР стратегія у період «застою» дала результати: структура Академії майже не зазнала змін. 1971 р. було запроваджено регіональну ланку механізму управління наукою – створено п'ять наукових центрів: Дніпропетровський (з 1981 р. – Придніпровський), Донецький, Західний (Львів), Харківський (з 1981 р. – Північно-Східний), і Південний (Одеса).

Значних змін зазнала Академія наук у період «перебудови». Політика «гласності», поворот до конструктивного діалогу із Заходом – усе це впливало на стан української науки. До наукової праці повернулися реабілітовані вчені. У коло наукових досліджень потрапила і сама Академія: було відновлено справжню дату її заснування – 14 листопада 1918 р., реабілітовано репресованих у сталінські часи вчених (було поновлено 22 академіки і член-кореспонденти, повернуто добре ім'я понад 200 науковцям).

Розпочавши свою діяльність з кількох інститутів і комісій, нині Академія налічує 3 секції (фізико-технічних і математичних наук; хімічних і біологічних наук; суспільних і гуманітарних наук), що об'єднують 14 відділень наук: математики; інформатики; механіки; фізики та астрономії; наук про Землю; фізико-технічних проблем матеріалознавства; фізико-технічних проблем енергетики; ядерної фізики та енергетики; хімії; біохімії, фізіології і молекулярної біології; загальної біології; економіки; історії, філософії та права; літератури, мови та мистецтвознавства; 5 регіональних наукових центрів подвійного з Міністерством освіти і науки України підпорядкування: Донецький (м. Покровськ), Західний (м. Львів), Південний (м. Одеса), Північно-Східний (м. Харків), Придніпровський (м. Дніпро), а також Центр оцінювання наукових установ та розвитку регіонів (м. Київ); 2 видавництва: ДП «НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України» і Видавничий дім «Академперіодика» НАН України; понад 160 наукових установ (обсервато-

рії, ботанічні сади, дендропарки, заповідники, бібліотеки, музеї тощо) та 36 організацій дослідно-виробничої бази. У складі Академії 177 дійсних членів (академіків), 352 член-кореспонденти та 98 іноземних членів.

Національна академія наук України є вищою науковою самоврядною організацією України, що об'єднує дійсних членів (академіків), член-кореспондентів та іноземних членів, усіх науковців її установ, організовує і здійснює фундаментальні та прикладні наукові дослідження з актуальних і пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки, найважливіших проблем природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук.

Співпраця та творчі зв'язки установ Академії з вищими навчальними закладами Міністерства освіти та науки України охоплює широке коло питань, серед яких: укладання договорів про співробітництво (понад 260); проведення спільних наукових, у тому числі експедиційних досліджень; проходження виробничої, переддипломної практики студентів; виконання спільних наукових проектів (близько 220); мережа спільних з освітянами науково-навчальних структур (близько 260 комплексів, центрів, лабораторій, філій кафедр тощо); підготовка кваліфікованих фахівців для потреб вищої школи, у т. ч. шляхом залучення науковців НАН України до викладацької діяльності; читання навчальних курсів, циклу лекцій з актуальних напрямів науки; захисти у спеціалізованих вчених радах наукових установ НАН України дисертаційних робіт на здобуття вченого ступеня доктора та кандидата наук; у наукових установах НАН України підвищують кваліфікацію та проходять стажування викладачі ВНЗ; надання та отримання необхідних консультацій, відгуків на автореферати дисертацій, офіційне опонування кандидатських і докторських дисертаційних робіт; виконання дипломних робіт під керівництвом провідних вчених НАН України; написання та видання спільними зусиллями монографій, підручників, довідників, енциклопедій, статей; рецензування звітів за результатами тематичних робіт, а також монографій, статей; проведення спільних науково-практичних конференцій, семінарів, симпозіумів, круглих столів, зустрічей тощо.

Сьогодні в НАН України функціонує 78 наукових рад, 18 комітетів, 16 комісій, 24 наукових товариства, зусилля яких зосереджено на науково-координаційній роботі з окремих актуальних наукових напрямів, проблем та перспективних наукових досліджень, підготовці пропозицій та аналітичних матеріалів для державних органів влади, організації та проведенні наукових читань, конференцій, семінарів, симпозіумів. Величезний внесок у реалізацію координації наукових досліджень НАН України здійснюють Рада президентів академій наук України та Експертна рада з питань оцінювання тем фундаментальних науково-дослідних робіт при НАН України, робота яких сприяє розробленню та реалізації узгодженої наукової політики, підготовці та внесенню у владні структури пропозицій з вдосконалення нормативно-правової бази функціонування наукової сфери, матеріально-технічної і фінансової підтримки досліджень, поліпшення кадрового забезпечення.

Наукові установи НАН України приділяють особливу увагу впровадженню в різні галузі економіки України результатів науково-дослідних робіт та комерціалізації високотехнологічних, наукоємних і новітніх розробок, серед яких передові технології, у тому числі інформаційні, машини, устаткування,

матеріали, автоматизовані комплекси і системи, програмні продукти, бази даних і бази знань, сорти рослин, методичні рекомендації та методики, стандарти (тільки за 2017 рік – понад 1000 новітніх розробок; 21 ліцензійний договір в Україні й за кордоном; 583 патенти на винаходи і корисні моделі; 32 науково-технічні інноваційні проекти).

У рамках зовнішньоекономічної діяльності установи Академії реалізують контракти з корпораціями, компаніями, підприємствами, науковими центрами понад 30 високорозвинених країн світу; здійснюють поставки науково-технічної продукції, трансфер технологій, науково-технологічні послуги тощо.

Наукові розробки фахівців різних установ НАН України постійно представлені на великих виставкових заходах, міжнародних виставках, виставках-презентаціях наукових досягнень НАН України (у рамках Всеукраїнських фестивалів науки), щорічних виставках-презентаціях промислової продукції, міжнародних спеціалізованих виставках, форумах тощо.

Одним з основних завдань Академії як вищої наукової організації країни є науково-експертна діяльність, зокрема на замовлення різних органів державної влади – підготовка наукових оцінок і прогнозів суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку держави, обґрунтованих рекомендацій з цих питань, експертних висновків (пропозицій, зауважень, погоджень, коментарів тощо) до нормативно-правових актів і програмних документів, інформаційно-аналітичних матеріалів (наукових оцінок, прогнозів, пропозицій і рекомендацій) з різних питань суспільного розвитку, участь у формуванні державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності.

Заслужують на увагу і результати видавничої діяльності НАН України. Упродовж 2017 р. установами НАН України видано 421 наукову монографію, 159 збірників наукових праць, 96 навчальних і 223 довідкових та науково-популярних видань. Загальна кількість статей у періодичних виданнях становила 18,84 тисяч, з них майже 15,0 тисяч (понад 79 %) – у фахових вітчизняних і зарубіжних виданнях. За кордоном опубліковано 62 (15 %) наукові книги та понад 5,3 тисяч статей. Поточні праці науковців у 2017 році було опубліковано у 84 наукових журналах НАН України, а також у збірниках наукових праць, інших періодичних і серійних книжкових виданнях. Двадцять наукових журналів НАН України перекладали і видавали англійською зарубіжні видавці, ще 11 журналів англійською мовою в Україні видають академічні наукові установи власними силами.

Академія наук має широку географію міжнародних договорів – 50 країн світу, серед яких країни Європи, Америки, Азії, Африки. Загалом у реалізації різних форм міжнародної співпраці бере участь понад 130 установ Академії. Науковці є активними учасниками міжнародних програм, що здійснюються за підтримки іноземних та міжнародних фондів та організацій (Європейська комісія, УНТЦ, NATO, UNESCO, DFG, CRDF та ін.). За грантами цих організацій, здобутими на конкурсній основі, реалізуються щорічно близько 300 дослідницьких, координаційних та підтримуючих науковий обмін проектів. Відповідно до Угоди про асоціацію до ЄС розширюються зв'язки з науковими центрами країн ЄС та організаціями Європейської

комісії, зокрема щодо участі в програмах ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», ЄВРАТОМ, взаємодії на постійній основі з Об'єднаним дослідницьким центром Єврокомісії (JRC). У рамках програм обміну науковцями НАН України щорічно виконуються понад 100 двосторонніх проєктів за узгодженими переліками з академіями наук Австрії, Болгарії, Польщі, Чеської Республіки, Словаччини, Сербії, Угорщини, Румунії, Чорногорії, Туреччини та ін.

Незважаючи на тривалу економічну і фінансову кризу, вкрай недостатнє фінансування, вплив значної частини висококваліфікованих учених з науково-дослідних установ в інші сфери і виїзд за кордон, падіння престижу наукової праці і професії вченого, українська наука ще зберігає досить потужний інтелектуальний потенціал, здатний ефективно продукувати результати світового рівня та вирішувати важливі наукові проблеми сьогодення.

За свою столітню історію Академія переживала дуже складні у загальнополітичному і соціальному плані періоди, але довела свою міцність, здатність виживати та приносити відчутну користь своєму народові. А українські вчені були і будуть першовідкривачами у провідних галузях світової науки!

*Академік НАН України Мирослав ПАВЛЮК,
кандидат геолого-мінералогічних наук Андрій ПОБЕРЕЖСЬКИЙ,
кандидат геологічних наук Мирослава ЯКОВЕНКО,
керівник сектора науково-технічної інформації Мирослава КОЗАК*

Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан. – Л. : Світ, 2002. – 268 с.

Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук. Нарис історії. – К. : Наук. думка, 1993. – 414 с.

НАН України : Головна сторінка. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/UA/About/Pages/default.aspx>